

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

NOGUÉ, J.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2014. (Quaderns; 34), p. 85-115

Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV-XVIII)

Guerau PALMADA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

La ciutat de Banyoles s'ha caracteritzat al llarg de la seva història per l'abundància d'aigua, gràcies a l'estany i a la xarxa de recs drenats pels monjos benedictins del monestir de Sant Esteve. En els salts dels recs, s'hi anaren situant un gran nombre d'edificis industrials relacionats amb les activitats artesanies i econòmiques de la vila, com ara molins drapers o de retòrcer llana, fariners, esmoladors, torners o polvorers. Alhora, el cabal continu dels recs també era aprofitat per les adoberies des de l'edat mitjana, pels tints que el feien servir per a l'acoloriment de la llana, o per les saboneries. Precisament, les fonts documentals que detallen el patrimoni industrial són força quantioses, però, i per contra, les restes arquitectòniques són més aviat escasses. El principal motiu d'això ha estat la transformació productiva i funcional soferta per aquest conjunt d'edificis industrials fins ben entrat el segle XX, que en alguns casos han estat derruïts¹. Atès que en aquest estudi no es poden esmentar tots els edificis industrials i de totes les tipologies documentats, ni aprofundir en la seva història particular, s'indicaran, a tall d'exemple, els edificis més importants que usaven les aigües dels recs de l'estany al llarg dels segles XIV al XVIII. Finalment, cal indicar que bona part d'aquest estudi ha estat possible gràcies a la beca de recerca concedida pel Patronat Francesc Eiximenis (Diputació de Girona) l'any 2010².

¹ El patrimoni industrial de la ciutat de Banyoles ha patit danys històrics bàsicament per dos motius: la transformació dels edificis als nous usos industrials i l'escassa valoració patrimonial i històrica d'aquesta tipologia d'edificis a la ciutat fins a dates ben recents.

² Aquesta beca de recerca en la modalitat de ciències socials i humanes portà per títol *La força de l'aigua, el patrimoni industrial a Banyoles i la comarca del Pla de l'Estany*, recerca tutoritzada pel Dr. Pere Freixas i Camps. També agraeixo els suggeriments de Josep Maria Massip en la redacció d'aquest article.

Els recs

Des de temps remots, l'estany desguassava de forma natural inundant una àmplia plana oberta a llevant de subsòl rocós de travertí, estenent-se més enllà dels actuals límits i formant una àmplia zona d'aiguamolls que davallaven cap a la riera de Canaleta i el pla de Mata. Amb l'arribada dels monjos benedictins al s. IX a l'erm conegut com «Baniola», s'hi hauria començat a establir una comunitat d'habitants, com també un poblament alt medieval a l'entorn del monticle de «Turario» (Santa Maria dels Turers)³. Sens dubte, una de les prioritats dels nous pobladors benedictins fou dominar les aigües de l'estany i dels aiguamolls per utilitzar-les en l'agricultura, gràcies a una extensa xarxa de recs. Per altra part, els vilatans de Banyoles aprofitaren, sobretot a partir de la baixa edat mitjana, el cabal continu dels recs com a força motriu de la protoindústria, basada especialment en la mòlta del blat i l'elaboració dels teixits de llana.

La construcció dels recs des dels seus inicis suposà un laboriós treball d'enginyeria hidràulica. L'obra començava amb l'excavació d'un canal en el subsòl de pedra de travertí, mentre que en els seus vorals es bastia un mur de contenció de pedres, moltes vegades arrencades a peu d'obra en forma de blocs irregulars o llosetes. De mica en mica, i al llarg de l'edat mitjana, es va començar a dissenyar una xarxa de recs amb diversos ramals secundaris sota la jurisdicció del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Precisament cal mencionar que l'abat del monestir, com a senyor feudal de la vila, tenia la propietat d'una àmplia zona de terres, aous, torrents i rius, fonts i deus i lògicament de les aigües de l'estany («stagno»). El seu domini de les aigües implicava el dret d'ús o de pesca, i fins i tot el dret de navegar amb barca a l'estany (Alsius, 1895; Abellan; Grabuleda, 2012).

A tall d'hipòtesi, els primers recs foren construïts de manera discontinua al llarg dels segles IX-XII. Així, els primers recs projectats possiblement foren en les terres del monestir, i en concret, el rec d'en Teixidor i Hort (antigament conegut com rec Palau o riera Vella), com també el rec de Guèmol. En un document de l'any 1263 sobre els mals usos del monestir benedictí ja són citats el rec de Guèmol i el rec Palau (Constans, 1987, doc. 323). L'any 1440, durant el mandat de l'abat Guillem de Pau, són anomenats fins a un total de cinc recs: el rec de Guèmol, de les Forques (avui Major), el rec de la Canela (avui rec de la Figuera d'en Xo), el rec d'en Brugada i de n'Hort.

Sens dubte, la major concentració de molins es trobava en el rec Major (fig. 1). En origen, rebé l'any 1263 el nom de «Dagemel» a l'entrada als Turers, però durant bona part de l'edat mitjana també solia ser anomenat de «Riaria Nova» o rec de Vilanova a causa de la nova l'edificació de la «Platea Nova» (actual plaça Major) i el seu raval conegut com de Vila Nova. Amb el canvi de nom de la plaça vers l'inici del sis-cents, el rec passà a dir-se Major. Tot i això, en diversos trams del seu recorregut el rec tenia altres denominacions. Per exemple, era conegut com el rec del «Canar Nou» (1337) a la sortida de l'estany, o també rec de les Forques o de «sa Forca»

³ La descoberta l'estiu de 2011 de la necròpolis de Santa Maria dels Turers amb un conjunt de tombes excavades en el travertí de tipologia antropomorfa provaria l'existència d'un poblament medieval ja als segles IX-X. La direcció fou de l'arqueòloga Bibiana Agustí (treballs de l'empresa Arqueolític SL).

Figura 1
El rec Major amb el límit al fons (fotografia d'Esteve Palmada).

(1337). En el tram del raval de Sant Pere era anomenat, durant els segles XV-XVI, el rec dels Tints («lo rech dels Tints») i fora muralla ja rec dels Molins.

El segon rec més important pel seu nombre de molins era sens dubte el rec de ca n'Hort i d'en Teixidor, possiblement el més antic de la vila, el qual garantia un bon cabal d'aigua al cenobi benedictí de Sant Esteve⁴. Aquests dos recs van paral·lels des de l'estany, passant per les hortes de Fortià, fins a unir-se en les antigues terres del Terme, prop del monestir. El seu nom prové dels propietaris de masos propers, del mas Teixidor (família Brugada-Teixidor) i del mas Hort. Abans, però, tingué diferents denominacions, i sembla ser que el topònim més antic era aquell de Palau documentat des del segle XIII. Així, el rec d'en Teixidor tenia el nom de Palau (1263, 1274) o bé Brugada (1440). D'altra banda, el rec de ca n'Hort també s'anomenà Palau al llarg del segle XIII. A partir de finals de l'edat mitjana, però, es diferencia com a rec de ca n'Hort (1440) i més endavant «Rec de n'Hort sobre los molins».

Tanmateix, el nom d'aquest rec doble varia en la documentació de l'època, fet que posa en relleu la seva dificultat toponímica. A l'edat mitjana també és anomenat «Recs Palaus, Dos Recs o Rechs Palanchs» (1263), «Riaria Veteris» (1279), o bé simplement «Palaus» (1337). També apareix citat com «Pestrinyer» (1279), a la carretera de Besalú, o bé «de les Rotes» (1394) a tocar de l'estany. No obstant això, el nom que es generalitzà més al llarg de l'època moderna (segles XVI-XVIII) fou aquell de la riera Vella, adjectiu que probablement indicaria l'antiguitat de l'obra hidràulica.

Molins fariners

En el cas de la vila de Banyoles, els molins fariners eren accionats per mitjà de la força de l'aigua en un desnivell suficient, els salts, i també hi ajudava el cabal continu d'aigua que provenia de l'estany⁵. La pressió de l'aigua feia girar el rodet de fusta, i el coll-ferro transmetia el moviment a les moles de pedra (Donat; Solà, 2003; Abellan, 2011). Els molins fariners situats a l'inici dels recs generalment no van tenir bassa d'aigua, i en alguns casos existiren litigis legals perquè aquestes basses fossin demolides. En canvi, en els molins aïllats i situats en el tram terminal dels recs, on ja el desnivell era substancialment menor, es va permetre la construcció d'una bassa, com per exemple en el cas del molí de can Boada, que garantia la mòlta amb el mecanisme de la roda horitzontal.

Com s'ha indicat, en els salts dels recs la força de l'aigua fou aprofitada des d'època medieval per a la mòlta de farina, i foren un gran nombre els molins fariners alçats al rec Major (o riera Nova), a la riera Vella i al rec del Canat. Al rec de Guèmol l'abat del monestir prohibí

.....

⁴ Popularment també s'ha conegut com la riera de Sant Miquel, sembla ser que per passar prop del cementiri medieval del monestir, descobert en les darreres excavacions arqueològiques de l'any 2012.

⁵ Tot i que no es conserven restes materials, possiblement alguns molins fariners de la vila haurien estat accionats per mitjà d'una roda vertical, mecanisme hidràulic que era ben conegut i usat en els molins drapers des d'època medieval.

la construcció de molins perquè l'aigua era destinada exclusivament a les hortes dels masos del Terme, com can Cisó. Precisament les primeres notícies dels molins apareixen a partir del segle XIII, tot i que probablement tindrien un origen anterior: el molí fariner del mas Brugada a la riera Vella, els dos molins –draper i fariner– de Pere Dusay a la riera Nova (rec Major) i finalment el molí fariner de Bernat de Rec («molendinum Bernardi de Rego») en el mateix rec. Al llarg del segle XIV apareixen citats més molins. Per exemple, l'any 1389 en el capbreu del monestir és esmentat a extramurs de la vila un molí blader a tocar del mas Pujol de les Rieres (mas Verdagner) a la riera Nova (rec Major), regentat pel moliner Bernat Casas, i, a tocar d'aquest, un segon molí propietat del mas Pujol. En el mateix any és esmentat el molí fariner del mas Bou al Terme, com també el molí draper de Nicolau Bret, abans molí blader, a la feixa dels «tiradors de Vallbona»⁶.

A la riera Vella molts molins fariners eren propietat de l'abat del monestir, com a senyor feudal de la vila, i es concentraven als peus de l'abadia, aprofitant un important desnivell al límit de la muralla medieval (Madurell, 1968). L'any 1266 són citats els molins de la Sagristia del monestir. L'any 1358 s'anomena també el molí del portal de l'Hospital. A la segona meitat del segle XIV fra Guillem de Terrades, sagristà major del monestir, havia fet construir un molí draper en l'edifici antigament propietat del doctor Jaume Puig, notari, el qual havia estat molí fariner prop del portal de l'Hospital, sota els molins fariners de la Sagristia (Constans, 1981). Durant els segles XIII–XIV molts molins fariners haurien estat transformats en drapers per l'auge comercial dels draps banyolesos, tot i que encara en funcionaven uns quants per garantir la mòlta de farina, com el molins d'en Vilademí, Hort, Brugada, Peraseca, de la Via i Rabassa. Molts d'aquest molins continuaren molinant farina al llarg de l'època moderna, com també el molí Serra en el raval de Sant Pere o el molí Campolier.

Cal Moliner

Aquest edifici medieval es troba ubicat al bell mig de la plaça Major (fig. 2), i avui encara conserva part de les rodes i moles, que ja són, però, d'època posterior⁷. Fou construït molt probablement a finals del segle XIII i el quatre-cents era conegut com el «molí d'en Vilademí de plassa». A finals del segle XIV s'ordenà que pel forat de la cadireta del molí d'en Vilademí, la qual tenia un diàmetre determinat, hi circulés sempre aigua. A més, aquesta cadireta podia ser alçada pels monjos del monestir els dissabtes i altres vigílies fins al vespre per donar més cabal al rec Major.⁸ El dia 14 d'agost de 1476 es dictà una sentència en què la bassa propietat de Francí Vilademí, situada al Canar Nou i abans propietat de Damià Jofre, havia de ser arrasada.
.....

⁶ Un tirador era l'indret destinat a l'estiratge dels draps de llana.

⁷ El molí de cal Moliner, avui propietat de l'Ajuntament de Banyoles i seu de l'Oficina Municipal de Turisme, es troba situat a les voltes de tramuntana de la plaça Major. A finals de l'any 2002 l'Ajuntament de Banyoles va adquirir-ne la propietat, i immediatament l'any 2004 inicià el seu projecte de rehabilitació.

⁸ La cadireta és un cadiral petit, rústec, de fusta o de pedra, usat per aturar o desviar l'aigua d'un rec, tant en les hortes com en els molins.

Figura 2
Edifici de cal Moliner a la plaça Major (fotografia de Guerau Palmada).

Molt probablement es tractava de la bassa del molí Vilademí, i això evidencia que en els trams superiors dels recs foren prohibides les basses per no perjudicar els salts d'aigua de la resta de molins ubicats al rec Major.

En el capbreu de l'abat Montpalau dels anys 1648 i 1649 Narcís Ribal i Porxes, blanquer de Banyoles, reconeix tenir en propietat un molí blader de dues moles amb una porta i porxada a la plaça de Vila Nova (avui Major). La propietat antigament havia estat d'Antoni Vilademí, i anteriorment de Mn. Olmera Batlle. El molí afrontava al nord amb la muralla. En la Concòrdia sobre les aigües de l'Estany de Banyoles (1685) surt referit com el «molí fariner dit den Porxas que vuy possehen los hereus den Casadevall situat en la plassa de la vila y en lo Rech Major»⁹. El 21 de juny de 1685 Maria Casadevall va obtenir el dret d'ús d'aquest molí del rec Major, que passà per herència a Magdalena Ramis i Casadevall, i a Joan de Manresa, originari de Riudarenes. Així la família Ramis, nissaga de terratinents, que també tenien un segon molí fariner a la vila, conegut com el molí d'en Ramis del Canat, passaren a ser-ne els propietaris al llarg del set-cents. L'any 1775 els Ramis feren diverses reformes en el seu obrador, com ara les moles i els arbres de fusta. Pocs anys després Joan de Manresa de Moncorp, domiciliat a la ciutat de Girona, administrador de les propietats de la seva difunta muller Gertrudis de Manresa d'Asprer i Ramis, arrendà el molí conegut com «lo molí de las voltas» per un període de cinc anys a partir d'inicis de 1788 fins al darrer dia de desembre de 1792. L'arrendament fou fet a Damià Collell, moliner banyolí, que pagava 100 lliures cada any. Entre els pactes, existia l'obligació de mantenir en òptimes condicions les rodes, rodets i moles, com també de netejar el tram del rec Major.

L'estructura de l'edifici actual és una casa d'origen medieval de planta baixa i pis amb coberta a dues aigües. A l'exterior, hi destaca l'arc de mig punt fet de dovelles de travertí i la finestra geminada d'arquets de mig punt. La part posterior de la casa és travessada, paral·lelament a la façana de la plaça Major, pel rec Major, com també era delimitada pel traçat de la muralla medieval i el seu fossat. El salt d'aigua permetia el funcionament de més d'una roda hidràulica, i durant el segle XX s'hi va incorporar una turbina que accionava una serradora i una dinamo productora d'electricitat per a consum propi. L'antic obrador conservava abans de la reforma el canalot de fusta i les moles del molí fariner de tipus escairat (productor de blat de coure) i un molí més modern, destinat a fer farina fina (Palmada [*et al.*], 2005; Grabuleda [*et al.*], 2007).

Molí de can Boada

Aquest molí fariner és conservat de forma bastant íntegra a les antigues terres del Terme, en l'antic camí de Bàscara (fig. 3). El molí, conegut antigament com el molí de la Via, fou propietat dels Rabassa com a mínim des de principis del sis-cents. Tanmateix, les notícies podrien ser anteriors, ja que l'any 1279 diversos vilatans gravaven un cens a l'abat Arnau de Vilavenut pel «molendino de Via», com Guillem de Reixach, que pagava 20 sous pel molí. En un capbreu del monestir de Sant Esteve de 1519 apareix el molí com a propietat de Benet Rabassa, moliner de

.....

⁹ Sobre la transcripció d'aquest interessant document, vegeu Plantés (1985).

Figura 3

Molí de can Boada en les terres del Terme (fotografia de Guerau Palmada).

Banyoles, i anomenat el molí de la Via amb les seves moles, rodes i rodets: «Totum molendino meum bladerium sive farinerium vocatam lo molí de la via» (ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 914, f. 57-58v). Posteriorment, en el capbreu de l'abat de Montpalau (1647-1648) el moliner de farina Martirià Rabassa reconeix que té en propietat un molí blader conegut com «lo molí de la via» format per dues moles i que afrontava a migdia amb el camí públic de Puigpalter. Cada any pagava un cens de 10 mitgeres de forment de mesura de pestreny i 6 sous. A finals del sis-cents és esmentat com el molí fariner d'en Rabassa Davall o de la Via, i al segle següent com d'en Boada. L'any 1798 es féu un inventari del molí fariner propietat de Tomàs Cols i Teresa Boada, on es detallen els elements de l'obrador: «Item tot aquell molí fariner ab dos molas ab las tramiyas, y restallador corresponent, y blançajador, ab una escoda y tallant martell, clau de estrella y parpal, y dos panys de coura lo un ab pala, y los altres sens pala ab dos casas al casal de dit molí contiguas situat en lo Terme de dita present vila dit lo molí den Rabassa davall antigament, y vull den Boada» (AHG, Fons notarial de Banyoles, Anton Ferrer i Noguera, *Manuale*, 1796-99, BA1-10, f. 5-8). L'any 1850 era conegut com el molí fariner d'en Cols, l'any 1907 era propietat de Tomàs Cols, i el 1925 era de Josep Puigdevall. Com a anècdota, l'any 1840 l'Ajuntament demanà que s'aparedés un arc per on passava el camí cap a Bàscara perquè era un amagatall per als lladres que assaltaven els caminants durant la nit (Rigau, 2001).

No fou l'únic molí fariner dels recs de Banyoles. Per exemple, en la riera Vella cal destacar el de can Teixidor del Terme documentat des del segle XIII i reconvertit a finals del sis-cents en

esmolador. També el molí fariner de ca n'Hort, d'origen medieval, que fou adaptat l'any 1765 a fàbrica de teles (tèxtil) i arrendat als Serratoso, i el dinou transformat en molí paperer, amb el seu aspecte actual, conegut popularment com can Pipa. A tocar del monestir benedictí es trobava el molí fariner d'en Rabassa, propietat d'aquesta nissaga de moliners com a mínim des del segle XVI. Les restes d'aquest molí són avui del tot desaparegudes, ja que el darrer terç del dinou s'hi edificà una fàbrica tèxtil: el 1872 Antoni Nadal i Ribó va aprofitar la força motriu dels recs i constituí, juntament amb el vilassarenc Josep Mir, una nova fàbrica, amb una part de maquinària procedent de Vilassar de Mar i una altra comprada a Anglaterra. Acaben així prop de quatre-cents anys de mòlta de farina dels Rabassa. Tenim constància que l'any 1752 Pere Rabassa construí una bassa d'aigua per al seu molí que l'enfrontà amb el Dr. Ferrer de Girona, propietari d'un altre molí fariner situat aigües avall de la riera Vella, en l'antic mas Bou. En aquest llarg litigi testificaren un gran nombre de testimonis i moliners, però, si ens cenyim a les declaracions, la bassa sembla que no hauria estat enderrocada.

D'altra banda, en el rec Major existia el molí fariner d'en Serra, abans Casademont, propietat de Jaume Mayró, negociant de la vila de Castelló d'Empúries, que el reformà els anys 1743 i 1744 a causa del seu mal estat. Un altre molí fariner era el d'en Campolier, abans propietat del mas Pera Seca. Aquest molí tenia un origen medieval i fou arrendat l'any 1798 per un temps de tres anys a Joan Prat, moliner de Mieres.

Molins drapers

A l'Edat mitjana, la comarca gaudia d'una important activitat econòmica gràcies al sector tèxtil de la llana, i Banyoles fou un dels principals nuclis drapers de les comarques gironines. Els paraires, que elaboraven el teixit de llana, tenien els obradors concentrats majoritàriament dins el nucli emmurallat. Molts d'ells van esdevenir rics mercaders i terratinents –sobretot al llarg del cinc-cents– amb el negoci de comercialitzar el producte final tèxtil, conegut en època medieval com *draps banyolesos*, exportats arreu de la Mediterrània (Vilardell, 1994). D'aquest període, pocs vestigis arquitectònics han arribat dels tintos i els molins drapers –tot i que estan documentats gràcies a les fonts municipals–, a excepció de l'edifici industrial conegut avui com la Llotja del Tint, del qual, però, queda encara per esclarir el seu nom originari i la seva evolució històrica¹⁰.

En el procés d'elaboració artesanal de la llana, eren essencials els molins de retòrcer draps, molt habituals al cinc-cents, dels quals avui no conservem cap vestigi a causa de la seva transformació després de la decadència del comerç de la llana, i que podem situar a la vila de Banyoles a les darreries del segle XVIII. Tanmateix, les fonts documentals anomenen al llarg dels segle

.....

¹⁰ El nom d'aquesta construcció d'estil gòtic prové de la identificació que se'n va fer els anys 80 del segle XX amb el tint gremial dels paraires banyolins. Tanmateix, les fonts documentals semblen negar l'existència d'un edifici gremial dedicat al tintatge de la llana als segles XVI-XVIII, i per tant caldria identificar-lo com un obrador particular, o bé com una adoberia amb tines excavades en el subsòl de traverti, tal com es documentà en les primeres obres de rehabilitació de l'edifici.

XVI i XVII un gran conjunt de molins drapers: el molí d'en Riera, Seur, Font, Ribas, Rabassa, Honorat o Xambó, per exemple. Cal destacar que al llarg del cinc-cents no es té constància de cap molí draper gremial, sinó que els obradors eren exclusivament familiars, amb importants nissagues de paraires i mercaders de llana banyolins que controlaven diferents fases del procés productiu, des del batanatge fins al tintat o la venda. No serà fins a la centúria següent que el gremi dels paraires tindrà un molí gremial, com es veurà a continuació.

Els molins drapers («molendino draperio»), també coneguts com retorcedors o nocs, eren usats per a la producció de teixits de llana. Tenien la funció de picar, desengreixar i enfortir la llana en brut¹¹. El molí draper era mogut per la força d'una roda hidràulica vertical, l'arbre de llesves i les maces de percussió¹², dites *noc*, que batién els teixits de llana per tal de donar-los consistència. El molí draper constituïa al final de l'edat mitjana un establiment industrial en el qual es concentraven les diverses tasques de la draperia: rentat, batanatge, estirat, assecat. Per aquest motiu, requeria espais i instal·lacions adients, amb un pati a l'aire lliure destinat als estenedors¹³ per a l'assecatge, casa per al moliner o conductor del molí, i un safareig per al rentat.

A partir de principis del segle XVI, després dels desastrosos efectes de la Guerra Civil catalana¹⁴, molts molins drapers apareixen en la documentació com derruïts o abandonats. La prioritat dels jurats banyolins fou reactivar la producció llanera, i incentivar l'arribada de pobladors nous, la majoria procedents de les poblacions veïnes o bé de França. Els jurats donaren diversos privilegis als nous pobladors –citats en els documents com de la «Capella»– per tal d'eximir-los durant uns anys dels pagaments de tributs municipals, però també als vilatans residents que volien refer, reconstruir o edificar un nou molí draper en els recs de l'estany. La prioritat fou sens dubte repoblar la vila i recuperar la producció llanera durant el cinc-cents. És precisament en aquest segle on trobem diverses referències a la propietat i situació dels molins drapers, dels quals es detallen els casos més destacats.

.....
¹¹ El 13 de gener de 1423, en la relació de les mercaderies que la Universitat de Banyoles tenia el dret d'imposició, trobem la llana en brut entre d'altres (llenya, cereals, peix, carns, vi...).

¹² La roda hidràulica donava major força a les maces gràcies al xoc del corrent sobre les pales. L'arbre de llesves era un eix horitzontal de fusta en el qual s'insertien unes dents o relleixos que desplaçaven alternativament dues maces i les feien percutir directament sobre els draps, submergits en una àrea o cubell d'aigua on s'havien dissolt substàncies alcalines.

¹³ A la vila de Banyoles, com s'ha indicat, els estenedors són citats tot sovint com a «tiradors» o «soleiadors» en les hortes a tocar la muralla urbana.

¹⁴ L'estiu de 1467 la vila de Banyoles patí el setge de les tropes franceses del duc Joan de Lorena i de Calàbria. Els jurats foren empresonats, la vila fou saquejada i hi hagué una elevada mortalitat causada per aquests episodis bèl·lics.

Molí Xambó

L'any 1576 els jurats van atorgar mitja franquesa de l'impost municipal sobre les carns i de la llenya durant vuit anys al moliner de draps Joan Xambó, aleshores habitant de la vila, per les «obres que aveu fetes en una casa aveu comprada den Ros de Camós qui esta en lo carer vulgarment dita de Sant Pere» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de la Universitat, 1534-1734, f. 7v). Per la seva situació al raval de Sant Pere, la roda hidràulica aprofitava el cabal del rec Major. El 10 de gener de 1577 el moliner de draps Pere Xambó confessava davant l'abat del monestir –per tal de capbrevar i pagar els censos monacals– de tenir en directe domini una casa a la plaça de Sant Pere, afrontada a orient amb la casa d'Ameri Hort, a migdia amb el carrer de Sant Pere, a ponent amb un pati de la seva propietat anomenat «lo solayador» que havia comprat a Ignasi Bret de la Bastida, i al nord amb el carrer conegut com de les Basses¹⁵. Més endavant surt referida la propietat del pati, que també gravava censals al monestir: «otro si un patio, o pedaso de tierra vulgo dicho lo soleyador situado en dicha calle de San Pedro lindada de oriente con dicha su casa, a medio dia, con la misma calle, a poniente con el Río de los Molinos, camino mediante y a cierzo con el callejon vulgo dicho de las Basses con el censo de una gallina, con promesa de no proclamar otro señor» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 14, 1778)¹⁶.

En el capbreu de l'abat de Montpalau (1647-1648) surt de nou referit el molí draper, quan Pere Mestre, ferrer de Celrà, actuava com a procurador d'Eufràsia Maria Xambó, vídua del pare Martirià Xambó. S'indica que Martirià Xambó havia estat propietari d'un molí draper amb una casa contigua, que llegà a la seva muller: «[...] molendinum draperium sive enfortidor cum suis aqueductibus, turnis, rodís et alyis suis ornamentis et apparatusibus et totam domum eidem contiguam» (ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 931, f. 190-191). El molí estava situat en el «rechum dels molins», afrontava a orient amb la propietat de Joan Honorat (que fou de Pere Daray, abans de Joan Bret de la Bastida), a migdia amb la casa del «molendino retorsidor» de Joan Honorat, a occident amb el carrer de Girona, i al nord amb la propietat de Joan Honorat.

Molí Rabassa

El 15 de desembre de 1565 els jurats van concedir per vint anys franquesa íntegra de l'impost sobre les carns i de la llenya a Antic Rabassa per fer obres en una casa comprada al pare banyolí Agustí Ararols, en la qual hi havia de fer diverses obres, com construir un torn retorcedor per treballar la llana: «per que vos fou hofert fer una casa tota de prinsipi darrera la casa que aveu comprada de Agosti Ararols la qual asentareu un torn de ratorser si pora anar ab aygua del matex recs qui pasa per prop» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 103v). En el capbreu de l'abat Villalba de l'any 1581 Joan Esteve Rabassa,
.....

¹⁵ Aquest carrer avui no existeix a la ciutat de Banyoles. El topònim podria fer referència als dipòsits emprats pels blanquers per adobar les pells, a les tines dels tintorers, o bé, més probablement, a les basses d'amarar el cànem.

¹⁶ El rec dels Molins era un tram del rec Major situat prop del carrer de Sant Pere.

possiblement fill d'Antic Rabassa, posseïa una casa en la plaça de Vila Nova (o Major) i darrere d'aquesta, un molí fariner i un altre molí draper, amb un torn de retorcedor (Constans, 1992, doc. 1397). Els molins aprofitaven el cabal del rec Major que passava darrere les cases de les «voltes de Dalt»¹⁷ de la plaça Major.

Precisament al segle següent trobem la confirmació de la situació del molí de la nissaga de paraires Rabassa. El 9 d'abril de 1639 Pere Joan Matamala, pagès i propietari del mas Matamala de la parròquia de Vilavenut, i la seva germana Magdalena Matamala i Rabassa, vídua d'Esteve Rabassa, paraire de Banyoles, que eren hereus de l'herència de Rabassa, van arrendar el seu molí retorcedor a Miquel Mecha, retorcedor de llana de la vila de Besalú que vivia al lloc de Salitja de la ciutat de Girona. La casa i els aparells van ser arrendats pel preu anual de 40 lliures i 10 sous. Pocs anys després, al capbreu de l'abat de Montpalau dels anys 1647 i 1648 surt referit que Pere Riera tenia una casa a l'entrada de la plaça Nova, que afrontava a migdia amb la casa i el «molendinum draper» de Pere Joan Matamala, que fou d'en Rabassa.

El molí gremial

A partir de mitjans del sis-cents el gremi dels paraires posseïa un molí draper a la placeta de Sant Pere, que aprofitava les aigües del rec Major. Avui aquest edifici es troba molt reformat i no es conserva cap element del seu funcionament originari. Tanmateix s'ha documentat un contracte d'arrendament del molí, en què es detallen algunes condicions gremials. Així el dia 17 d'agost de 1732 Josep Grilló i Francesc Pol, ambdós paraires banyolins, van arrendar el molí del gremi dels paraires per un temps de cinc anys pel preu de 44 lliures i 16 sous, els dos primers forçats i els tres següents lliberts. En els pactes, es detalla la funció del molí retorcedor. En primer lloc, s'indica que el molí havia de retòrcer les teles de llana a un preu estipulat: «Item cum pacto que estareu obligats vosaltres en tenir de retorcer las telas dels parayres de la present vila ço es las setzenas a set diners plata per ram». D'altra part, els paraires banyolins eren obligats a portar les teles de llana al molí gremial: «Item cum pacto que tots los parayres de la present vila seran obligats a vos a retorcer todas las telas, ab pacte que si vos no ho podeu fer dins vuyt dias que lo dit parayre tinga llibertat de fer la fer ahont ben vist li sia baix la pena de deu sous barcelonesos per qui contrafara». Lògicament no era permès retòrcer cap tela de fora de la vila, mentre hi hagués estoc dels paraires banyolins: «Item cum que no pugau retorcer ninguna tela forastera sempre y quant ni hage de alguns parayres de la present vila, sino es que dita tela forastera fos comensada de afinar que en tal cas se hage de acabar de retorcer dita tela baix la dita pena de deu sous barcelonesos». Tampoc no es podien acumular les teles d'un mateix paraire, i s'havien de posar al torn de manera separada, i amb un ordre de comanda: «Item cum pacto que sempre, y quant vos esdevingau en tenir dos telas juntas de un amo no las pugau retorcer todas dos sino que ne hajau de retorcer una de altre persona y qui primer seran al molí tingan de retorcer la sua tela hu apret de altre com se vindran». Els arrendataris havien de fer inventari dels aparells i eines del molí, i mantenir-los en perfecte estat, com per exemple

.....

¹⁷ Voltes a la porxada nord de la plaça Major, conegudes amb aquest nom al llarg del sis-cents.

el torn: «[...] que nosaltres dits sobreposats estigam obligats en mantenirvos y conservarvos lo torn y demes cosas sien necessarias de manera que puga anar» (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, Manual, 1731-1732, ES 48, f. 209-210).

La convivència amb els veïns fou sovint complicada amb els cops constants del noc. El dia 4 d'abril de 1769 el batlle Joan Baptista Lleopart va autoritzar Josep Fages, botiguer banyolí, perquè construís un terradet o eixida darrere de la casa que habitava, contigua i que afrontava amb el «Rech dit del tint»¹⁸, cobert amb lloses per preservar la salut dels qui habitaven la casa. Al costat de la casa Fages hi havia el molí gremial dels paraires, famós pel seu gran soroll del noc: «lo impertinent ruido de la roda y fabrica que los paraires de la mateixa vila tenen contigua» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Actes, 1764-1771, L12, f. 211-212). El molí funcionà fins a les darreries del segle XIX, i ja al segle següent fou reconvertit en molí fariner (molí de la Victòria).

Molins paperers

Un molí paperer requeria un gran cabal d'aigua neta per a la fabricació del paper i un clima prou sec per al seu assecatge. Tota la producció es concentrava en el mateix edifici industrial, tot sovint dividit en diferents plantes que corresponien a les etapes d'elaboració, i en el qual també hi solia haver l'habitatge dels paperers. A la planta baixa es concentraven les etapes inicials d'elaboració del paper, primer amb l'esquinçador on es triaven i s'estripaven els draps vells, cordes o soles vegetals d'espardenyes. Després aquesta matèria primera es deixava fermentar en un dipòsit durant uns cinc dies. Un cop eren fermentats els trossos de draps, es picaven amb unes enormes maces mogudes per la força de l'aigua. El mecanisme funcionava per mitjà d'una roda vertical que feia girar un eix amb lleves (l'arbre) que empenyia cap amunt i deixava caure les teleres, les quals colpien amb força els draps dins de les piques de pedra. S'aconseguia així una pasta fina i ben triturada que es dipositava a la tina amb aigua neta. El paperer submergia dins d'aquesta un sedàs de filferro amb un bastidor de fusta rectangular –conegut com la *forma*– on quedava dibuixada la filigrana o marca a l'aigua del molí paperer. Després els fulls eren col·locats a la premsa per extreure fins a la meitat de l'aigua del paper. Finalment els fulls es portaven a la planta superior, on hi havia l'estenedor o mirador, amb finestres de forma rectangular obertes als quatre vents per tal de garantir un bon assecatge final (Donat; Solà, 2003).

Molí paperer Perpinyà

Aquest edifici industrial es troba en el paratge conegut com l'horta d'en Fortià i aprofitava el cabal de la riera Vella abans d'entrar al molí fariner dels Rabassa. L'edifici industrial ha estat molt modificat al llarg de la seva dilatada història (fig. 4). Abans de transformar-se en molí pa-

.....
¹⁸ El rec dels Tints era el nom amb què es coneixia el rec Major pel seu pas per la placeta de Sant Pere, on es concentraven els obradors del tintatge de la llana des d'època medieval.

perer, fou farga de clavaó. L'any 1567 Antic Perpinyà comprà la farga d'en Vedruna de Girona. Pocs anys després, el dia de Sant Esteve de 1573 moria la muller de Joan de Vigo, fargaire, i en els documents s'indica de forma breu que la farga fou reconvertida en el molí paperer de la família Perpinyà. L'edifici fou heretat per Joan Baptista Perpinyà, ciutadà honorat de Barcelona, que el 14 de gener 1675 es va veure afavorit pel batlle general de Catalunya, Josep de Rocafortí, el qual li donà ús exclusiu de les aigües de l'estany per fer accionar el seu molí paperer, juntament amb els molins paperers de Miquel Molià i de Jaume Llosas, aquests darrers ja situats a Borgonyà. Amb aquesta concessió emfitèutica es feia constar expressament que un dels tres molins esmentats era construït des de temps immemorial (Madurell, 1972).

Després de la Concòrdia sobre les aigües de l'estany (1685), el Comú de Banyoles tingué el domini sobre les aigües de l'estany i els recs. Entre les primeres mesures, s'optà l'any 1693 de construir «límits» en els recs pel control del cabal d'aigua «[...] de que fase posar llimits als recs ixen del estany a fi de que la Aygua vaja mes ben conduhida». Aquesta ordre afectà el rec de la riera Vella, on els Perpinyà foren obligats a posar un límit en el seu molí paperer: «[...] que ells fesen que lo Sr. Perpinya posas o, fes posar llimits al Rech de son molí paparer que la vila se cuidaria den ferne posar als demes ab igualtat» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de la Universitat, 1688-1734, L9, f. 55).

Figura 4
Antic molí paperer Perpinyà, avui farinera Surribas (ACPE).

La nissaga de paperers Llopis va habitar i arrendar el molí al llarg del sis-cents i bona part del segle següent. L'any 1719 el molí paperer fou arrendat per un temps de cinc anys a Josep Llopis, paperer de Banyoles, pel preu de 97 lliures i 4 sous anuals, com consta en una àpoca del 30 de juliol de 1719, firmada pel propietari del molí, Joan Baptista Perpinyà, per l'import d'un terç del lloguer: «E per Apoca de las tersas del arrendament del molí papare li feu lo Sr. Perpinyà a 30 juliol 1719 – 5 ll, per arrendament de sinch anys comensant al primer Agost 1719 li feu dit Sr. Perpinya de dit molí dit die 30 Juliol 1719 preu 97 ll. 4 s. per any – 2 ll.». Els cònjuges Perpinyà el dia 17 d'agost de 1722 arrendaven de nou el molí al paperer Josep Llopis, per un temps de quatre anys i pel preu de 400 lliures: «[...] per arrendament del molí paparer li feren els conjuges Perpinyà á 17 Agost 1722 preu 400 ll. per 4 anys y paper de manual» (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, Primer llibre de comptes, 1718-1722, ES 62, f. 40, 208).

L'any 1728 un testimoni judicial relatà que el paperer Rafel Llopis aprengué l'ofici al molí paperer Molià de Borgonyà (Vall del Terri), i després al molí d'en Llosas del mateix poble a finals del sis-cents. Després Rafel Llopis arrendà el molí dels Perpinyà, on féu una gran fortuna, i comprà el mas Argelaga del Terme de Banyoles. El testimoni ens descriu que aquest molí «tenia moles [...] de paper, draps, carnasas y altres cabals de aram y demes que se han de menester per offici de paperer y demes mobles y ahinas de casa». S'evidencia així un estret lligam en la introducció del paper al sis-cents entre els molins del poble de Sant Joan de Borgonyà que aprofitaven la força del riu Terri i els molins paperers del Terme de Banyoles. Més endavant detalla que hi havia molt d'estoc de paper al molí atesa la seva gran demanda, com també diverses matèries primeres per confeccionar la pasta: «tenia molt paper obrat, per no haverhi aleshores molt despatx de aquell y aixi be tenia molts draps blancs los quals tenia en la sala del dit molí, tenia tambe molts draps de espartenyas per obrar paper destrassa, los quals tenia baix en una estancia de dit molí, los quals draps veu ell dit testis attestant differents vegadas per entra y venir en dit Moli de Banyolas, y aixi be tenia en lo mirador de dit molí molta quantitat de carnassa de tirater y de bou» (AHG, Protocols noterials de Cornellà del Terri, Pau Forroll, *Manuale*, 1727-28, CN41, f. 209-210).

L'any 1751 al molí paperer Perpinyà s'hi dugueren a terme diferents obres pel mestre de cases banyolí Joan Cudinach i per Llorenç Duran, mestre de cases de Fontcoberta, encarregades per Francisca Llopis i Mateu, vídua de Rafel Llopis, paperer del Terme. La suma total pagada foren 65 lliures i 17 sous, repartits en diferents parts entre els dos mestres de cases. Aquestes obres van afectar la teulada i el pont de davant del molí (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, *Manuale*, 1750-1752, ES 58, f. 11).

Primo he remendat una part baix del Moli prop de la cantonada de la part de tremontana, que amanasa ruhina en que han entrat divuyt samals de cals, y trenta sis de sorra que han costat la cals a tres sous la samal, y la sorra un sou la carrega es junt [...] 4 ll. 10 s.

Item he feta una cambreta alt al mirador en que han entrat vint, y una llata trescentas canyas, y trenta sachs guix las llatas a sou quiscuna, las canyas a tres sous lo cent, y lo guix a tretza diners lo sach es junt [...] 3 ll. 2 s. 6 d.

Item al taulat del mirador tinch posat una biga que ha costat de compra vint, y vuyt reals plata, y quatre de port son de Ardots que junt val [...] 4 ll. 16 s.

Item per remendar dit taulat se han posat en ell cent teulas costan un real de vuyt [...] 1 ll. 8 s.

Item per remendar dit taulat, y al mirador se han gastat catorze semals de cals a ters sous quiscuna, y vint, y vuyt de sorra a sou la carrega que junt son [...] 3 ll. 10 s.

Item per axamplar las voras del pont sobre del rech y feri baranas en forsa de ordre, y posar tres llosas al carcavá se han fets dos jornals de mestra, y manobra a deu y sinch sous per jornal valen [...] 1 ll. 10 s.

Possiblement el molí fou malmès durant la Guerra del Francès, com altres indústries d'indianes de Banyoles que amb el tombant de segle abandonaren la seva producció. El mateix any 1819 en començaren les obres de reconstrucció, i es rebatejà amb el nom de Molí Nou. L'any 1871 Dolors Torras, propietària del molí, va constituir juntament amb el seu marit, Martirià Morgat, la societat mercantil denominada Torras i Morgat, i la producció s'especialitzà en el paper de fumar. En l'Exposició Universal de Barcelona (1888) el paper de fumar Tres Torras guanyà la medalla de plata. A les acaballes del segle XIX el molí arribà a tenir fins a cinc tines per fabricar paper de fumar (Vila, 2003). El molí paperer també diversificà la seva activitat industrial. Des de l'any 1890 elaborava xocolata que comercialitzava amb el nom de les Tres Torras. A principis del segle XX el negoci del paper fa fallida, però continuà la fabricació de xocolata¹⁹. L'any 1927 l'edifici paperer fou venut a Joan Surribas, que el convertí definitivament en fàbrica de farina. S'hi instal·là maquinària anglesa de la firma Thomas Robinson que aprofitava la força del rec de can Teixidor. El desembre del 2002 la farinera fou tancada, tot i que conserva la maquinària industrial de l'època.

Molins polvorers

Per a la fabricació de la pólvora negra calien tres ingredients bàsics: salnitre (nitrat de potassa), sofre i carbó vegetal. Generalment la mescla consistia en una part de sofre, per una de carbó, per sis de salnitre, però sempre depenia de la destresa del mestre polverer i de l'ús que es donava a la pólvora. El procés tradicional en un principi era manual, però a partir del segle XVII el procés esdevé mecànic, amb el sistema de moles de pedra. Per tant, a les poblacions catalanes fou fàcil adaptar la mecànica dels molins fariners a les necessitats de la fabricació de pólvora en temps de guerra (Puncernau, 2012). A Banyoles, un dels episodis obscurs del monestir de Sant Esteve té com a protagonista la pólvora. El 24 d'abril de 1622 l'abat Antoni de Cartellà morí mentre dormia al seu llit de l'abadia. El cos de l'abat fou trobat enmig de les runes, i la causa de la mort fou deguda al barril de pólvora que li col·locaren al pis de sota els monjos fra Jeroni Cerraut i els germans fra Lluís Descall i fra Per Antoni Descall. La pólvora probablement s'havia aconseguit en algun molí polverer accionat per l'aigua dels recs. De fet, els molins de pólvora a Banyoles es generalitzen a partir del segle XVII, tot i que en la centúria anterior no n'existia

.....
¹⁹ L'any 1922 la fàbrica passà a mans de Josep Costa, que iniciarà la firma Xocolates Torras i traslladarà la seva producció a l'antiga carretera de Girona, i més endavant a l'actual fàbrica de Cornellà del Terri.

cap. L'auge es deu amb tota probabilitat a les guerres constants amb el regne de França i a la difusió de les armes de foc, com els pedrenyals o escopetes, en un segle convuls i dominat pel bandolerisme. De fet, bona part d'aquests molins anteriors foren fariners, transformats per a la nova producció. A finals del set-cents ja no en devia quedar cap en funcionament, ja que no són citats en el registre d'indústria municipal de 1775. Precisament en la Concòrdia sobre les aigües de l'estany de l'any 1685 són esmentats fins a quatre molins polvorers en el Terme: el molí polvorer de Guillem Boada, a tocar el seu molí fariner de la riera Vella; el molí polvorer d'en Verdaguer de Sant Gregori, possiblement abans fariner, i el molí polvorer d'en Narcís Cabanellas, ambdós en el rec Major. També en el rec Major, i paral·lel a l'antic camí reial de Girona, hi havia el molí polvorer de Llorens Ferrer, que abans havia estat propietat d'en Peraseca.

Molí Ferrer

En la Concòrdia sobre les aigües de l'estany de l'any 1685 aquest molí surt esmentat com el «molí polvorer que vuy posseheix Llorens Ferrer que antes fou de Pera Seca» (Plantés, 1985; Madurell, 1968). L'obrador que usava les aigües del rec Major es trobava ja fora del portal de Girona, entre el molí retorcedor propietat de Ramon Honorat i el molí fariner propietat de Joan Batlle de Parets d'Empordà, antigament propietat del mas Pera Seca. El dia 8 de maig de 1690 el comerciant i botiguer banyolí Llorenç Ferrer vengué el seu molí polvorer amb els seus aparells a Baldiri Nadal, polvorer de la vila de Banyoles: «totum illum molendinum polvorerius una cum omnibus et singulis apparatus et ornamentis normeigs et ferramentis et una cum omnibus et singulis juribus et pertinentys». Al costat del molí, també vengué una feixa de terra coneguda popularment com «lo hort del molí polvorer». El molí situat en les terres del Terme afrontava a orient i a migdia amb un prat i bassa que pertanyien al mas Pera Seca, a occident amb un hort propietat de Josep Matas i el mateix rec Major, a tramuntana amb un hort propietat dels hereus d'en Belloch de la Font, pare de Banyoles (AHG, Protocols notarials de Cornellà, Sebastià Gomis, *Liber quintus*, 1689-1690, CN6, f. 190-195). A partir del set-cents aquest molí fariner deixà de funcionar i no se'n tenen més notícies documentals.

Després de la compra, la intenció de Baldiri Nadal era arrendar el molí polvorer a Ignasi Vellaura²⁰, polvorer de Perpinyà: «[...] que Ignasi Vellaura polvorer de la vila de Perpinyà bisbat de Elna, o, los seus vol voldran habitar y fer llurs continua habitacio y residencia ab llur familia en dita vila de Banyoles y fabricar polvora en dit molí polvorer y no altrament que en continent faran dita llur habitacio en dita vila vos dit Baldiri Nadal comprador pedit lo dit molí polvorer y fexa de terra desobrevenida per llur propi us, y per fer y fabricar polvora en aquell y no altrament pagant empero ell dit Ignasi Vellaura o los seus a vos dit Baldiri Nadal comprador pedit o als vostres doscentas lliuras de dita moneda de plata, eo, deu lliuras de dita moneda de plata cada any de anual pensió de censal tant quant tingan dit molí y fexa de terra ab pacte empero que lo dit Ignasi Vellaura, o, los seus vullant dit molí polvorer y fexa de terra per son propi us

²⁰ En un document de la casa Butinyà avui desaparegut, recollit per Mn. Lluís Constans, sobre la venda de la blanqueria Argelaga, apareix el nom del polvorer Josep Ribera de Banyoles, domiciliat a Perpinyà, que actuava com a procurador de l'abat del monestir, Francesc de Montpalau (Constans, 1981).

y no altrament ni en altra manera. Item etiam cum pacto et est seiendum que los morters de pedra per fer y fabricar polvora que de present se troban en dit moli polvorer no van compresos ab la present venda per esser propis nostres de vos dit Baldiri Nadal comprador predict» (AHG, Protocols Notarials de Cornellà, Sebastià Gomis, *Liber quintus*, 1689-1690, CN6, f. 193).

Els tints

Els tints eren regentats per un mestre tintorer, que al llarg del cinc-cents podia ser-ne el propietari o bé un arrendatari. Els tintorers eren els mestres que es dedicaven al tenyit dels draps o de llana, amb uns coneixements tècnics especialitzats i essencials per a la fabricació del teixit. Fins al segle dinou els colorants eren matèries naturals, com ara minerals i, sobretot, d'origen vegetal. Després d'enfortir la llana a l'obra dels molins drapers, amb la força d'una maça o noc, una part dels teixits es tintaven i després s'havien d'estirar per tal d'aconseguir les seves dimensions idònies. Com que els draps de llana eren molt llargs, es necessitava un gran espai o esplanada per a fer-ne l'estirat, posats en barres i cordes per eixugar-los.

El tint més conegut de Banyoles és l'edifici conegut com la Llotja del Tint o simplement el Tint, que en els darrers anys ha estat considerat com un tint gremial. No deixa de sobtar que en la documentació estudiada dels segles XVI-XVII mai no surti referida l'existència d'un tint gremial i, en canvi, sí diferents tints particulars, la majoria propietats de rics paraires o prohoms banyolins, com ara el tint de les famílies Pou, Cornellà, Bassedes, Prat o Rotxí, que en algun cas es detallaran. En tot cas, l'existència d'un tint gremial en aquest anys és com a mínim més que dubtosa. A la vila al llarg del segle XVI es poden documentar diversos tints de propietat particular dins de la muralla; molts obradors foren reconstruïts o refets pels paraires locals o d'altres paraires novinguts després dels desastrosos efectes del setge de la Guerra Civil catalana de l'any 1467 (Palmada, 2009). A més a més, els censos del monestir de Banyoles demostren que a mitjans del cinc-cents més de la meitat o una gran part de la població banyolina es dedicava al negoci de la draperia, amb oficis com paraires, moliners de draps, teixidors o tintorers, molts dels quals s'enriquieren al segle següent amb el comerç de la llana (Constans, 1981). Aquesta circumstància també es detecta a la veïna ciutat de Girona al llarg del cinc-cents (Torres, 2001). Els tints eren ubicats preferentment al rec Major, conegut com el rec del Tint quan entrava al raval de Sant Pere, però també en altres carrers dins la vila, aprofitant ramals secundaris dels recs de l'estany. Generalment l'obra era arrendat a un mestre tintorer, com ara les famílies Basenya o Albareda, que en foren llogateres al cinc-cents. La propietat dels tints es mostra com a privada en la documentació que hem estudiat, a mans de rics paraires que de mica en mica, i sobretot a partir de la segona meitat del cinc-cents, amb l'auge del comerç de la llana, anaren ampliant el seu patrimoni amb la compra de terres, horts, cases urbanes i masos del Terme i parròquies veïnes. A partir de principis del segle XVII l'activitat dels tints s'atura, quan molts obradors foren reconvertits en blanqueries²¹.

.....
²¹ Malauradament la pèrdua dels protocols notarials de Banyoles dels segles XVI i XVII no permet avui resseguir de forma exacta la transformació industrial d'aquest conjunt d'edificis.

Tint Rotxí

Aquest petit obrador de tenyit de draps de llana estava situat a la plaça Mitjana, avui coneguda com la placeta de la Font. El tint en qüestió es trobava a l'antiga casa de Joan Pujol, paraire nouvingut a Banyoles, que l'any 1538 la reformà. El 17 de maig de 1546 Guillem Rotxí, mestre tintorer, li havia comprat aquesta casa. En la planta baixa, és a dir, a l'obrador, hi estava fent una tina per tenyir els draps de llana, amb un perol possiblement d'aram per escalfar-hi l'aigua: «[...] y en aquella haveu fet novament un tint ab parol y tina y vist quant util porta a la present vila haver hir tints sabut les lanes y draps se puguen tenyir y no hagen treball los habitants de dita vila anar tenyir en altres parts». Rotxí obtingué franquesa d'impostos per part del Comú de la Vila sobre la matèria tintòria i la llenya del tint. Certament aquesta era imprescindible per escalfar l'aigua en el fogar, durant el procés del tintat dels draps de llana: «[...] per quant lo dit tint es casa vostra y tots color del tint tota la llenya haurieu mester per casa vostra». L'any 1549, a causa de les queixes d'alguns vilatans, els jurats van especificar que la llenya sense impositcions només podia ser aquella destinada al foc dels perols: «Vos consentim que sian franc de tota lenya haureu de mester per dit tint de aquella qui sa vindra spressament comprada per dit tint». Així finalment li tocà pagar cada any pel dia de Sant Tomàs la quantitat de 5 sous per l'impost municipal sobre la llenya (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 79 i 114v).

Tint Prat

El 9 de desembre de 1563 els jurats van concedir permís a l'apotecari Joan Prat²² perquè construís una casa i un nou tint en un hort que fou propietat de Mn. Peseca (o Pereseca), mercader de Barcelona, situat en el carrer de Sant Pere i que aprofitava les aigües del rec Major²³. Els jurats banyolins esmenten de nou la necessitat d'obradores per tenyir draps de llana per a la producció llanera: «Considerant quant es bona cosa mirar per lo be y enbeliment y coses nesesaries de dita vila majorment en que si fasen cases de nou per la fretura que vuy cases havem y tenim y vist que vos Mn. Joan Prat apotaquary de dita vila nos haveu dit que fuis si us ere donada un temps honest de franquesa que vos farieu una casa y un tint en lo hort qui fou de de Mn. Grabiell Peseca mercader de Barcelona situat en lo carrer de Sant Pere y nosaltres vista vostra demanade esser justa y e fer tant bel enbeliment de la vila com es fer y cases de nou y tint per estar la major part de la vila posade en exercicy de lanes y draps» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 92). Per a la construcció del tint (i damunt d'aquest obrador una casa amb sala, cuina i cambres) li fou concedida franquesa dels impostos municipals sobre les mercaderies per un temps de trenta anys, citada en el documents com de la «Capella». De nou, fou exclosa d'impost la llenya que hagués de menester a l'obrador,

.....

²² Els Prat foren una nissaga provinent de Mieres, on es dedicaven a fer de ferrers i al treball del ferro. A mitjan segle XV s'establiren a la vila de Banyoles, Pere Joan Prat hauria estat notari reial de Cornellà del Terri. A Banyoles també foren apotecaris, en concret, el pare i l'avi del notari Pere Prat, que morí el 1596. Vegeu Solà-Morales, 1956.

²³ Un tal Joan Prat consta com a poblador novell a la vila de Banyoles, i l'any 1568 morí l'apotecari Joan Prat.

comprada fora de la vila i del Terme, a més de franquesa de tot el material del tint: «Y mes vos donam franquesa de tots materials que compareu so es per la part de vos dit mosen Joan Prat ho del tintorer qui menara dit vostra tint y no gens del qui vendra» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 92). L'any 1569 el tint apareix citat ja no com a propietat dels Prat, sinó d'Antoni Valucella²⁴.

Tint Pou

El 28 de desembre de 1541 els jurats concediren llicència a Francesc Pou, notari de la vila, perquè pogués connectar una conducció d'aigua en el seu tint comprat el 30 de maig de 1511: «[...] consentit que poguessiu prenda ayge del rec Major fora lo pont qui es en dit rec i de fora lo mur de la present vila i aquela a passar ab canons per lo camí qui es vora los vals qui devalla de dit pont fins lo portal de Sant Martiría y posar aquella dins vostra tint i casa». Els jurats a més obligaren la família Pou a mantenir neta i sense brutícia aquesta canonada, que passava per fora de la muralla des del rec Major fins al portal: «qui sta intra porta al dit Portal de Sant Martirià». També construí una arcada per permetre l'entrada d'aigua al tint a l'alçada de la muralla urbana: «vos consentim licencia y facultat de fer dita arcada per posar aygua dins vostre casa e tint e mes que pugau fer dita paret e sobra dita muralla com dalt es dit». El dia 28 de desembre de 1562 els jurats Pere Bassedes, Antic Trull, Galceran Saló i Benet Pau, considerant la necessitat de tintorers que tenia la vila, van concedir al mestre tintorer Antoni Torena, per mort del mestre Salvador Albareda, franquesa íntegra d'impostos per un temps de tres anys, i mitja franquesa més durant vuit anys si finalment es quedava a treballar en el tint dels Pou: «Si vós estaus al tint den pou qui ja te franquesa de lenya». En el procés dels forns de la vila de Banyoles surt citat l'any 1569 Antoni Torena, però com a tintorer de la ciutat de Girona. A la segona meitat del cinc-cents aquest tint va passar a mans de la família de paraires Ararols (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f.133r, 133v i 72).

Tint Nou

El novembre de 1522 els jurats banyolins van concedir per un temps de deu anys franquesa íntegra de totes les imposicions, vulgarment coneguda com de la «Capella», a Bernat Palma²⁵, mercader natural de la vila, però domiciliat a la ciutat de Barcelona, per la compra del tint conegut com el Tint Nou, aleshores sense activitat: «[...] que de fet compareu lo tint vulgarment dit tint nou de la present villa en lo qual tint vuy esta sens fersi ninguna cosa». Els jurats tenien l'esperança que amb la seva compra i la reconstrucció d'aquest edifici industrial es tornaria a

.....
²⁴ L'any 1520 consta que Antoni Valucella era paraire a la vila de Banyoles.

²⁵ La família Palma apareix documentada a la vila de Banyoles des de l'any 1209. Molts membres d'aquesta família foren paraires o mercaders, vinculats al negoci de la venda de la llana i els draps banyolesos. L'any 1424, per exemple, apareix el nom de Nicolau de Palma com a mercader amb una casa al carrer de les Escrivanies; l'any 1425 Joan Palma també era mercader.

activar la producció drapera banyolina²⁶. També donaren mitja franquesa de totes les imposicions al tintorer que residís en la casa del tint: «l'item comprant lo tint donam mige franquesa de totes les imposicions an aquella persona o persones ab lur familia qui residira en la casa del dit tint per fer lo exercici de dit tint» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 102v).

Precisament el Tint Nou apareix esmentat pocs anys abans i durant els episodis del setge del mes de juny de 1467 per part de les tropes franceses del duc Joan de Lorena i de Calàbria, que atacaren amb «furioses bombardes» la vila de Banyoles²⁷. Durant el setge de la Guerra Civil catalana, l'edifici hauria estat malmès pels mateixos banyolins per aprofitar-ne les pedres i bigues en el reforç a corre-cuita de la muralla urbana, i posteriorment hauria estat saquejat pels francesos: «l'item Senyor, com sie cert que stant assetiada per lo dit Duch de Calabria la dita vila de Banyoles per cause de fer repayres é fortificar la dita vila contra lo dit Duch fou enderrocac lo tint nou de la dita vila é portats é mesos en fer dits repayres les pedres, teules é bigues del ya dit tint, é apres retuda la vila al dit Duch é intrades les sues gents dintre, per ells foren sclafats, trencats é robats los perols, robes é bens del predit tint» (Constans, 1991, doc. 1207). Després de la Guerra Civil catalana, els personers del Tint Nou foren absolts del pagament dels censals anuals a Roart d'Orfes a causa del conflicte, segons ens detalla el document.

La situació d'aquest tint no queda clara, tot i que caldria pensar que era a tocar de la muralla urbana. En una notícia de l'any 1542, s'esmenta que el sastre Jaume Pujadas comprà una casa amb pati o pallissa i que fou de l'heretat del mercader Palma, situada molt a prop del Portal de Sobreporta o dels Turers. La propietat del pati i les cases no estaven en gaire bon estat: «son enderrocades e sens sostre ningun ni taulat ni mija e inhabitables e heveu offert e fer habitables ab les obres següents» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 140). Si ens cenyim a la descripció i la situació de les antigues propietats dels Palma, caldria situar les restes del Tint Nou a tocar del Portal del Turers, avui totalment desaparegut.

La indústria tèxtil llanera entrà en decadència amb la proliferació de nous teixits com el cà-nem, i sobretot a partir de la segona meitat del set-cents amb les fàbriques d'indianes. Els tints deixen de funcionar en els recs de Banyoles i avui en queden escasses restes. D'altra banda, una de la fàbriques d'indianes més notables per la documentació conservada fou la de la família Colomer. En el lloc conegut com l'Horta d'en Colomer hi construïren una fàbrica de teles dedicada al tenyit a partir de la dècada dels vuitanta del set-cents, però no sembla que es dediqués a l'estampació. La documentació familiar ens descriu els treballs de construcció

.....

²⁶ No s'ha trobat cap inventari ni descripció del tint medieval, però, segons les citacions de les fonts documentals, es tractava probablement d'un dels edificis industrials més emblemàtics de la vila.

²⁷ Del Tint Nou no se'n coneix en l'actualitat l'emplaçament. Segons els estudis de Joan Vilardell, es trobava al carrer Major (casa núm. 26) i fou reconvertit en adoberia, tot i que la seva ubicació possiblement era en un altre carrer de la vila, aprofitant les aigües del rec Major.

d'una petita fàbrica, que tenia una casa amb bullidor, calderes, dues fogaines i xemeneia, a més de dues basses de parets de rajola on es deixaven les teles en lleixiu. La matèria primera arribava a Banyoles amb sacs de cotó i sacs de lli. Les teles eren filades i teixides manualment a domicili per un gran nombre de dones pageses de Banyoles i la seva comarca, però també d'altres poblacions veïnes com ara Canet d'Adri, Espinavessa, Fares, Cabanelles, Granollers de Rocacorba, Medinyà o Sarrià de Ter. Les filadores treballaven a casa, en el poble o en el mas, com a complement de la vida de pagès. A través de la correspondència comercial del fons familiar podem conèixer els diferents tipus de teixits d'indianes que fabricaven, i que després eren comercialitzats amb carruatges a les comarques gironines. Per exemple, l'any 1798 el comerciant de la Bisbal d'Empordà Joan Terricabres es queixava de la mala qualitat de les teles banyolines dels Colomer, comparant-la amb les teles de Barcelona: «Mol Sor. meu est instan acabo de rebra las robas permans de son mosu totas fan per mi en quant a las mostras pero de qualitat son mol fluxas que als vions vuy per llarch no tenan pasado y parque Vm. Vejia al dessengany li remetiu mostras de las de Barcelona perque as governia ab ellas [...]» (ACPE, Fons familiar Colomer, Correspondència de la fàbrica). El tipus de teixits que fabricava Colomer era la «pita blava i groga²⁸, la fustania blava ratllada, el basi blanc²⁹ o els vions alacuntillade»³⁰. També sabem que la fàbrica Colomer produïa bombosins de cotó blanc, un teixit emprat per a la roba interior femenina.

D'altra banda, la producció per mitjà de telers de filats de cotó –o indianes– tingué un ràpid creixement a Banyoles amb l'obertura de les fàbriques Ametller, Masmitjà i Serratosa, o Lleopart (Terradas, 1985). Esteve Masmitjà Serratosa i el seu fill Agustí l'any 1790 van obtenir la certificació que la fàbrica tèxtil Masmitjà era la més important de Banyoles pel seu gran nombre de treballadors, un total de quatre-cents, que treballaven dins i fora la fàbrica en la producció de teixits i blanqueig de cotó. La producció era destinada bàsicament a Castella, a les Índies i a l'exèrcit borbònic.

Fargues

Amb el nom de farga es designaven a Catalunya els establiments on era obtingut el ferro a partir de les seves menes. Aquests obradors industrials foren molt abundants als dos vessants del Pirineu, amb molta llenya, aigua i mena de ferro, on es manufacturaven productes com claus, reixes o armes. Tanmateix a la comarca del Pla de l'Estany, geogràficament més allunyada de les valls pirinenques, dues poblacions tingueren fargues: la farga de Borgonyà (Vall del Terri) dedicada al clavaó i després a l'aram, reconvertida en molí paperer, i a la vila de Banyoles la farga d'en Vedruna, de clavaó, i la coneguda Farga d'Aram.

.....

²⁸ Teixit de tramat de cotó il·lustrós i de color llis usat per a folres de mànegues en els vestits d'home.

²⁹ Teixit amb molt relleu del qual feien caputxes d'estiu i gipons.

³⁰ Teixit amb llistes longitudinals molt estretes, a vegades usat per fer falces de cànem amb ratlletes blaves, que les dones portaven sota el vestit.

Farga Vedruna

Precisament al llarg del segle XVI apareixen notícies d'una farga fora la muralla coneguda com la farga d'en Vedruna, probablement d'un sol martinet i un forn de fosa nodrit de les menes que arribaven des del Pirineu (Clara, 1983). L'edifici és citat el 1519 en un capbreu del monestir quan Joan de Puig capbrevà diverses propietats del mas Bou del Terme, entre aquestes una peça de terra al camp Major de l'Horta d'en Brugada que afrontava a orient amb el rec de la riera Vella i la «domo de la Farga», i a migdia amb l'estallador del «molendini de la Canal». L'any 1537 Joan Roura, procedent de la parròquia de Sant Vicenç de Camós, obtingué franqueses municipals per dotze anys per una farga de clavaó situada dins els límits de la vila coneguda com dels «genovesos», que els anys anteriors ja gaudia de privilegis d'impostos. L'any 1545 Narcís Vedruna, mercader de la ciutat de Girona, era el propietari de la farga, descrita com arruïnada, així com també de l'habitatge del fargaire. El 1550 els jurats ajudaren Vedruna amb la rebaixa de l'impost de la llenya i el carbó, necessaris per al treball de la forja, però havia de comprar la matèria primera fora dels límits de la vila i del seu Terme. A més, també obtingué franquesa per la venda del ferro dins de la vila. Tot i això, havia de pagar a la Universitat la imposició de la feina de «pastar o fer pastar» el ferro, establerta en 4 sous, com també 4 sous per la imposició del vi, 2 sous per les mercaderies i 2 sous més per la llenya, aquesta segurament ja per al seu ús particular. L'any 1561 Narcís Vedruna era propietari de la farga situada prop de la muralla urbana: «[...] la farga o martinet que el dit mossen Vadrunga te i posseheix sercha los murs de la vila de Banyoles». Els arrendataris de la farga haurien estat Miquel Torrent, claveter d'Arles, i Antoni Plana, claveter genovès.

Tanmateix aviat canvià de propietat i de funcionalitat industrial. L'any 1567 Antic Perpinyà ja havia comprat la farga d'en Vedruna de Girona, amb les mateixes condicions de franquesa de l'anterior propietari. La família Perpinyà incrementà el seu patrimoni a partir de mitjans del cinc-cents i diversos membres d'aquesta família ocuparen importants càrrecs municipals. Pocs anys després, el dia de Sant Esteve de 1573, moria la dona del fargaire de l'antiga farga d'en Vedruna, propietat de la senyora Perpinyà, vídua: «Madonna Vigo, muller del senyor en Joan de Vigo, fargayra de dita vila estava a la farga de la Sr. Perpinyana viuda» (ADG, Fons parroquial de Santa Maria dels Turers, Defuncions, 1555-1678, f. 17). Cal destacar que el cognom Vigo semblaria ser italià. També una nota del document parroquial corrobora que l'antiga farga d'en Vedruna fou reconvertida en molí paperer: «molí paperer de Perpinya era farga». Així la farga d'en Vedruna deixà de funcionar a mitjans del sis-cents per reconvertir-se en el molí paperer Perpinyà, també esmentat en aquest article. De fet, un membre d'aquesta família, Joan Vedruna, era resident com a fargaire a la farga d'aram de Borgonya l'any 1596, quan es casà amb Caterina Argaria en aquesta parròquia.

L'any 1638 tenim una nova notícia de la propietat dels Perpinyà segons la qual pagaven 5 sous al cambrer del monestir de Sant Esteve de Banyoles per la farga d'en Roura de Camós, també coneguda com la farga d'en Vedruna. El successor del molí va ser Joan Baptista Perpinyà, ciutadà honrat de Barcelona, que el 14 de gener 1675 es va veure afavorit pel Batlle General de

Catalunya, Josep de Rocabertí, que li donà ús exclusiu de les aigües de l'estany per fer accionar el seu molí paperer, juntament amb els molins paperers de Miquel Molià i de Jaume Llosas, aquests darrers situats a Borgonyà. Amb aquesta concessió emfitèutica es feia constar expressament que un dels tres molins esmentats era construït des de temps immemorial. En definitiva, a mitjan segle XVII l'antiga farga fou reconvertida en molí paperer per la família Perpinyà.

Farga d'Aram

L'any 1685 s'inicia la construcció d'una nova farga en el Terme, promoguda pels jurats de la vila, la Farga d'Aram (fig. 5). L'edifici originari fou construït durant els anys 1685-1687 en el tram final del rec Major i funcionava amb un sol martinet accionat per una roda hidràulica (Moner, 1997). Precisament en el *Llibre del Clavariat* dels anys 1687-1688 són detallades les èpoques dels mestres de cases banyolins, alguns d'ells d'origen francès, com Pere Delague, Miquel Blayats, Francesc Vernis o Antoni Beunach. Diversos fusters banyolins també treballaren en l'obra, com Francesc Vilaró per aportar la fusta per al sostre de la carbonera i per al martineta, o Benet Montalt pel treball del martineta. El mes de maig de 1687 Joan Alsina, fargaire, presentava una factura de 21 lliures per «trenta quatre lliuras de coura que a servit per fer las saïolas, daus y lo bocal del manxo del martineta y dos jornals de tallar rocha anal bramador del part y lo coura» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Clavariat, 1630-1769, núm. 52). Jeroni Argelés, fuster banyolí, treballà en el martineta, en el baiard i el manxó per donar aire al martineta. A partir dels comptes, es poden esbrinar els elements originaris de la primera farga d'aram amb un sol martineta.

La farga fou arrendada diverses vegades per part del Comú de la Vila. El primer contracte documentat ja hauria tingut lloc el 13 de juliol de 1685. El fargaire Joan Alsina hauria arrendat l'obrador per un temps de cinc anys, els dos primers pel preu de 15 dobles anuals, i els tres següents pel preu anual de 18 dobles. En el *Clavari* de l'any 1686 hi figura que Joan Alsina, fargaire, pagà als oïdors de comptes municipals la suma de 18 lliures, 6 sous i 8 diners. Tanmateix, el contracte fou fet abans de la finalització de les obres de l'edifici, circumstància que hem d'atribuir al fet que el mateix Alsina participà de manera directa en el disseny del martineta i de l'obrador.

El 16 de juliol de 1690 el Consell de la Vila volia canviar d'arrendador de la Farga d'Aram. El contracte d'arrendament acabava pocs mesos després, per Sant Martírià. L'arrendador de la farga –tot i que no s'esmenta, caldria pensar que es tracta del fargaire Joan Alsina– tenia fama d'haver fet negoci amb el fargaire de Borgonyà, per remetre als banyolins a la seva farga: «[...] no volent servir los qui hi venen a fragar sino que los remet a la altra farga», és a dir, a la farga de Borgonyà. El Comú decidí aportar a la farga municipal 3 quintars d'aram per cada nou arrendament, i la possibilitat d'ampliar aquesta quantitat a 10 o 12 quintars. Dos dies després (18 de juliol de 1690) la farga («arrendament del martineta») fou arrendada a Abdon Ponsí per un temps de quatre anys, a raó d'11 lliures per any.

Figura 5
Interior de la Farga d'aram (fotografia d'Esteve Palmada).

A partir de finals de 1690 l'edifici fou llogat pel preu de 90 lliures anuals a Francesc Bernich, calderer de Girona, establert al veí poble de Borgonyà (Lluch; Moner; Privat, 1994). En les actes municipals són evidents les queixes de Bernich per la manca d'aigua al rec Major, necessària per fer girar la roda hidràulica. Finalment el 8 de juliol de 1703 es convocà una reunió de tots els jurats per tal de fer efectiva la venda de la farga d'aram de la vila, que, segons indica el document, estava molt enrunada després de dues dècades: «En la qual promenade se ha proposat si vendria, o, no la farga que la present vila te derruhida en lo terme de la present vila per preu de vuyt centas lliuras barceloneses francas per la vila y los sobre dits menas Narcis Cabanellas y Narcís Coll ha resolt que fes diligencia en beurer si si trobaria mes y que quant no se trobás son de sentit ques lliuria en ex preu» (ACPE, Fons Ajuntament Banyoles, Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila, 1688-1734, L9, f. 84). Finalment el dia 24 de juliol de 1703 es va fer l'acte de venda de la farga d'aram de la vila de Banyoles a favor de Miquel Bernich, d'ofici calderer, aleshores habitant de Borgonyà, pel preu de 850 lliures barceloneses. La venda incloïa «farga, casa, hort i eines», a més del pagament dels diferents censals de la farga. En aquest darrer document Miquel Bernich és citat com a «paroler de Borgonyà»³¹.

.....
³¹ Els Bernich es formaren en l'ofici del treball del coure en la veïna farga d'aram de Sant Joan de Borgonyà.

El dia 31 de març de 1771, en la notaria d'Antoni Ferrer i Noguera, notari de la vila, es formà una societat entre Francesc Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, i Miquel Torrent, apotecari i apoderat de Bernich, i per altra part Josep Coll i Padrés, veí i negociant de la ciutat de Cadis, abans a la ciutat de Vera Cruz de la Nova Espanya. La societat fou formada per un període de vuit anys per a la fabricació de coure, i cadascun dels socis havia d'aportar la quantitat de 1000 lliures. També surt esmentada la companyia anterior que fou fundada entre Francesc Bernich i Narcís Serratosa, paraire, i Jacint Domènech, negociant de la vila de Banyoles, recentment dissolta, però que encara tenia deutes per pagar. Aquesta societat havia estat fundada l'any 1769.

En el document de fundació de la companyia apareix el sistema de producció de la Farga d'Aram, amb la compra de coure roseta per ser fargat amb el mètode de la copa. Més endavant, s'anomena la matèria primera necessària per fer-la funcionar, com el carbó i el coure, com també s'indica el preu del producte manufacturat: [...] «i dicho Bernich en tener corriente dicha farga con bastante provision de carbon mozos pagar salarios i demas necesario por la llena habilitacion de dicha farga, otro si que se obligó dicho Bernich en pasar en el almanen a tomar los alambres rosetas que se le entregasen i volverles despues a quedar las disminuciones pagadas i abonadas al precio de ocho libras diez sueldos que por quintal se obligó pagarle dicho padres de fargadura de copa al tiempo de la entrega al almanen rebajada la disminucion la que se contará al precio corriente de la roseta i las fargaduras se pagaran solo de peso resultante en copa» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 149-150).

Més endavant, s'indica el preu de la fargada de copa de coure a 4 lliures i 5 sous, establert a partir dels preus similars a la ciutat de Barcelona. Padrés al principi pagava la meitat de preu de la fargada de coure, fins a la fi del primer balanç de la companyia. Bernich també tenia el dret de fabricar fins a tres calderes de sabó³² durant aquesta societat: «Otro si que reintegrandose de las dos mil libras que de pronto paga dicho Bernich se obligó dicho Sor. Padrés a no perceber mas de la mitad del precio de las fargaduras de roseta a copa que son quatro libras cinco sueldos sacadas las disminuciones la otra mitad la dexaria en pago de dichas deudas como parte le toque de beneficio en el primero de primeros balances hasta quedar reintegrado en el adelantamiento que por el fin referido hizo a mas de dicho capital i satisfecho en lo dicho deberá el ador. pagar a dicho Bernich integramente las fargaduras i al tiempo del balance lo que huviere a beneficio otro si que durante dicho tipo se abdicó dicho Bernich de fargar o hacer fargar por su cuenta ni otra persona si solo por el de la compañía segun las ordenes del ador. o por cuenta del dicho Sor. Padrés quedandose solo la facultad de hacer fargar por su cuenta solo hasta tres calderas de hacer jabon durante dichos años i si se proporcionare la ocasion durante dicho tiempo de hacer fargar otra caldera no podrá hacerlo sin premiso de dicho Padrés i por cuenta de dicha compañía segun entre ellos acordasen» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 150).

.....

³² A Banyoles durant el set-cents eren actives algunes saboneries en el raval de Sant Pere.

Cada any Bernich es comprometia a fabricar entre 200 i 300 quintars de coure procedent d'Amèrica: «Otro si que el expredicho Bernich se obligó en cada un año ducientos cinquenta a tres cientos quintales de roseta del cobre que viene de america en barras o panes i si alguno de aquellos fuese de mala calidad deva hacerse roseta por los obreros i que siepre que el dicho Padres quiera hacer dicho negocio por su cuenta i de propio dinero i no del fondo de la compañía i pagando al dicho Bernich segun aia entregando la roseta a razon de seis libras cinco sueldos por quintal que resultase de roseta y respeto de que con dicho van comprendidas las diminuciones tenga de cobre se obligó dicho Bernich en bonificar las que sean de la farga-duras contando el cobre a razon de seis sueldos la libra». Si es volia augmentar la producció, era el mateix Padrés qui posava el coure per fargar del seu capital, portant la matèria primera d'Amèrica i venent la roseta del coure a la ciutat de Barcelona; en aquesta sobreproducció el preu pel quintar de copa era de 8 lliures i 10 sous, i el preu de la roseta era de 6 lliures i 5 sous, sempre que no augmentés el preu del carbó. També es va permetre que els calderers poguessin portar coure vell a la farga: «[...] fue acordado tambien que deva admitirse el cobre viejo que trahen los caldereros por via de comercio i no de compra segun el estilo hasta oi observado pagando aquellos nueve libras por quintal de fraga que en el caso de parecer bien al dicho Torrent administrador ponen en fondo de dicha compañía mil libras pueda ponerlas i en este caso sera el capital siete mil libras i de su producto se dividira en siete partes i en esta forma i con las condiciones dichas prometieron ambas partes cumplir lo acordado» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 150-151).

D'altra banda, l'any 1794 Maria Bernich i Rabassa, vídua d'Antoni Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, féu un detallat inventari on es troben descrites cadascuna de les estances de l'habitatge familiar, com també l'obrador de la farga amb les seves eines. Precisament en la fàbrica de coure, a la planta baixa, és on van ser inventariats tots els elements i eines que perduraven de la farga d'en Bernich a les darrerries del set-cents, i es corrobora que aquesta tenia aleshores dues manxes, dos martinets amb els seus respectius malls i encluses en no gaire bon estat, i un total de quatre rodes hidràuliques:

En la fabrica de dita Farga

Primo un balanse de fusta ab romana usat.

Item quatre estacas de ferro de treballar de caldarer part dolentas y part usadas.

Item alguns martells de ferro y soldados y una llossa tot per treballar de caldarer part usat y part dolent.

Item una enclusa de caldarer usada.

Item la fornat y manxa de caldarer dolenta.

Item dos llossas de ferro dolentas.

Item tres vriquets usats.

Item sinch estanallas entre planas y tortas usadas.

Item dos altres estanallas dolentas.

Item dos palas de ferro una de usada y altre dolenta.

Item dos beyts y dos escura de fochs usats.

Item dos mays ab enclusas, y manechs, lo un dolent y lo altre molt usat.

Item quatre rodas per los mays y manxas tres de usadas y una dolenta.

Item dos manxas una de usada y la altre dolenta.

Item una porcio de motllos de terra de totes qualitats part de usats y part dolents.

Item set estisoras entre grossas y petites ço es sinch de usadas y dos de dolentas.

Item tres malls de maya usats.

Item un parpal de ferro.

Item dotze masses de fusta per aplana part dolentas y part usadas.

Item una aixà y un aixol molt usat tot.

Item una fanga tres axats una destràl y tres tascons de ferro usat tot.

Item un partit de ferro vell de varias qualitats.

Item quaranta samals de carbo de pi.

Item una serra dolenta y quatre barrinas grossas usadas.

Item lo morral del may.

Item en la basia de dita Fraga varias fustas per compondrer algunas cosas de dita Farga.

(AHG, Fons notarial de Banyoles, Anton Ferrer i Noguera, *Manuale*, 1793-96, BA1-9, f. 58).

Conclusions

Els recs de Banyoles van ser usats des d'època medieval com a força motriu per moure una gran varietat d'edificis industrials, i les seves aigües també eren aprofitades en les activitats artesanes. Aquest conjunt d'edificis industrials evolucionen i es transformen al llarg dels segles XIV al XVIII. Sovint foren transformats pel desgast o abandó i, en altres casos, modificats en la seva maquinària i el seu funcionament per un canvi en aquesta producció industrial. L'oferta i la demanda marcaren la seva vida útil. A tall d'exemple, es constata sovint la transformació de fargues en molins paperers (farga d'en Vedruna, Farga d'Aram) o bé de molins fariners en molins drapers, com també en temps de guerra en molins polvorers, sobretot al llarg del segle XVII a causa de les contínues guerres amb França. Tanmateix una gran majoria de molins fariners van perdurar durant molts segles, pràcticament sense canvis importants en el seu ús, com el cas del molí de can Boada o de la Via, cal Moliner o el molí Rabassa, que fou enderrocat al dinou.

Durant la baixa Edat mitjana i fins a inicis de l'època moderna Banyoles encapçala una important indústria drapera de la llana gràcies al cabal continu dels recs de l'estany. Dins i fora la muralla de la vila són habituals els molins de retòrcer la llana i els tints, estratègicament emplaçats en els salts d'aigua, en un urbanisme atapeït format en època baix medieval, molts d'ells només coneguts mercès a les fonts documentals. La propietat dels molins drapers i dels tints era majoritàriament al segle XVI en mans de nissagues de rics paraires, i els obradors foren arrendats a mestres tintorers o moliners. Malauradament, s'ha de lamentar que un gran volum de documentació notarial és avui desapareguda i no ens permet resseguir l'evolució històrica d'aquests edificis industrials fins ben entrat el segle XVIII. A més, la immensa majoria d'aquests edificis avui són del tot desapareguts.

Durant el segle XVII, la producció industrial en els recs es diversifica amb molins esmoladors, polvorers (a causa de la necessitat de pólvora per a armes de foc i dels conflictes bèl·lics amb França), fargues i l'aparició dels molins paperers a principis del sis-cents a la vila de Banyoles, amb estrets lligams amb la parròquia de Borgonyà (vall del Terri). La llana de mica en mica deixa de ser rendible i els molins de retòrcer han d'aturar la producció. A partir de mitjan se-

gle XVIII, apareix una important indústria d'indianes centrada a la vila de Banyoles, amb els Serratosa o els Colomer, que quedà estroncada després dels estralls de la Guerra del Francès a inicis del dinou. També es constata la desaparició de bona part del patrimoni industrial als darrers anys. L'aprofitament de molts molins fariners amb centrals hidroelèctriques malmeté l'edifici preexistent i el seu obrador, i més recentment la poca valoració històrica del patrimoni industrial –fruit també d'un desconeixement històric– ha provocat la destrucció d'una part important de molins i fàbriques, com podria ser el cas dels molins Masmitjà i Serratosa (després adoberia Pujol) o cal Nocaire. Sortosament, en la darrera dècada a la vila de Banyoles s'ha fet un seguiment arqueològic d'alguns d'aquests edificis, com per exemple, a cal Moliner³³.

.....
³³ A més de les referències citades a tot l'article, s'han utilitzat les següents:

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de memòries escrit a mà de Mn. Pere Prats, L3.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Actes, 1789-1791.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre dels privilegis de la present vila, 1570-1757, L2.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de comptes, 1630-1743, 52, 4/1.

ACPE, Fons familiar Colomer, Patrimoni, 1675-1799.

AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, *Manuale*, 1755, ES 59.

AHG, Fons notarial d'Esponellà, Damià Conques, Manual, 637-39, ES 12 bis.

AHG, Fons notarial de Banyoles, Esteve Plana i Antiga, Manual, 1770-1772, BA2, 6.

Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals d'Hisenda, vol. 940 i 956.

Arxiu familiar Manresa, Fons documental Lluís Martí, Banyoles, lligall sense numerar.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, Joan Anton (2011). «Quan l'aigua fa farina». *Les Garrotxes*, núm. 7, p. 42-43.
- ABELLAN, Joan Anton; GRABULEDA, Josep (2012). *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*. Banyoles: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.
- ALSÍUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i X. Vilardell.
- CLARA, Josep (1983). «Notícia de la farga de Banyoles durant el segle XVI». A: *Amics de Besalú. Assemblea d'Estudis del seu comtat*. Besalú: Amics de Besalú, p. 189-192.
- CONSTANS, Lluís G. (1981). *Expansió urbana de Banyoles: Manuscrits inèdits IX*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1991). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. IV. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1992). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. V. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- DONAT, Lúdia; SOLÀ, Xavier (2003). *Els molins*. Girona: Diputació de Girona. (Quaderns de la Revista de Girona; 108).
- GRABULEDA, Josep [et al.] (2007). *La plaça Major de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 8).
- LLUCH, Rosa; MONER, Jeroni; PRIVAT, Lluís (1994). «La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-1994*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 141-172.
- MADURELL, Josep Maria (1968). «L'abat de Banyoles i els seus molins». A: *Amics de Besalú. I Assemblea d'Estudis del seu comtat*. Barcelona: Amics de Besalú i el seu comtat, p. 99-10.
- (1972). *El paper a les terres catalanes: contribució a la seva història*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MONER, Jeroni (1997). «L'edifici de la farga d'aram de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18), p. 110-116.
- PALMADA, Guerau (2009). *La muralla de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 10).
- PALMADA, Guerau [et al.] (2005). *El Patrimoni del Pla de l'Estany. Inventari històric i arquitectònic de la comarca*. Banyoles: Consell Comarcal del Pla de l'Estany.
- PLANTÉS, P. (coord.) (1985). *La Concòrdia sobre les Aigües de l'Estany*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- PUNCERNAU, Carles (2012). «La pólvora i el seu ús. Els molins polvorers a Banyoles». *El Pla de l'Estany*, núm.72, p. 30-32.
- RIGAU, Anton Maria (2001). *El teixit de la memòria (1946-2000)*. Banyoles: Rigau Editors.

SOLÀ-MORALES, Josep Maria (1956). «Un manuscrito genealógico del notario bañolense Pedro Prat (1596)». A: *Cuadernos del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1956*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 62-77.

TERRADAS, Dolors (1985). «Aproximació a un exemple d'industrialització no reeixit: Banyoles 1700-1900». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1980-1984*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals, p. 145-169.

TORRES, Xavier (2001). «La ciutat de Girona a l'època moderna: de la capital del drap a plaça forta». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLII, p. 25-44.

VILA, Assumpció (2003). «El molino Torras de Banyoles». A: *Actas del V Congreso Nacional de historia del papel de España*. Sarrià de Ter: Ajuntament de Sarrià de Ter, p. 535-538.

VILARDELL, Joan (1994). «Els draps de Banyoles. Notes històriques». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-1994*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 99-112.

SIGLES DELS ARXIUS

- ACA Arxiu de la Corona d'Aragó
- ACPE Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany
- ADG Arxiu Diocesà de Girona
- AHG Arxiu Històric de Girona
- ACGAX Arxiu Comarcal de la Garrotxa